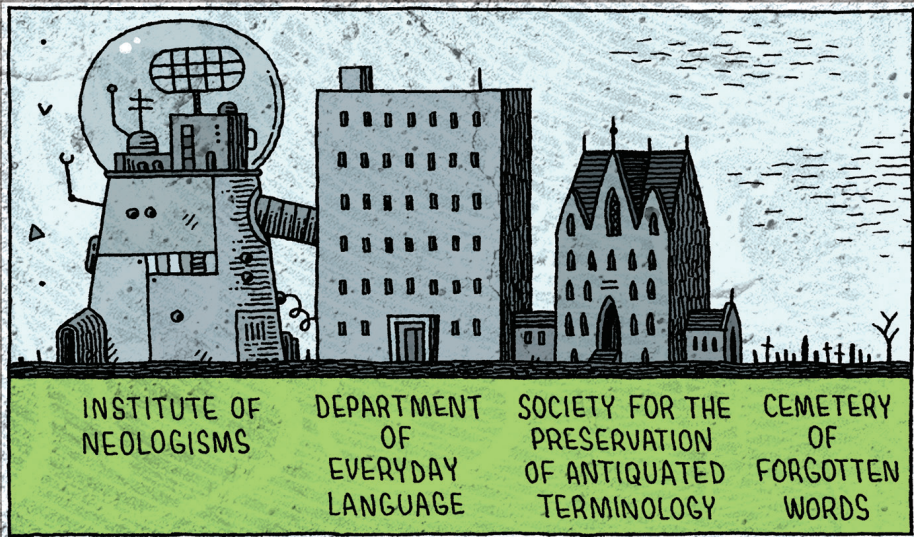

Dynamika šíření lexikálních inovací

Alena Polická

MASARYKOVA
UNIVERZITA

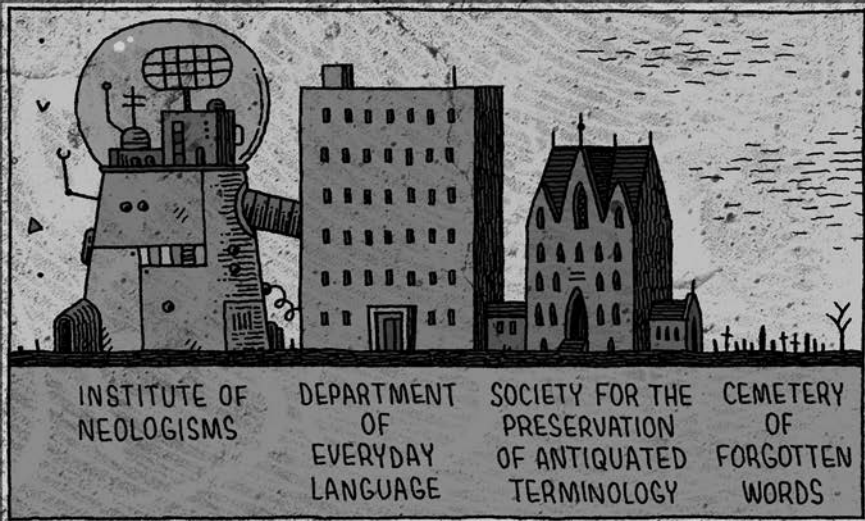

#517

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

MUNI
ARTS

Dynamika šíření lexikálních inovací

Identitární neologie a sociolektologie
ve francouzském jazykovém kontextu

Alena Polická

**MASARYKOVA
UNIVERZITA**

BRNO 2022

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Polická, Alena, 1977-

Dynamika šíření lexikálních inovací : identitární neologie a sociolektologie ve francouzském jazykovém kontextu / Alena Polická. – Vydání první, elektronické. – Brno : Masarykova univerzita, 2022. – 1 online zdroj. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 2787-9291 ; 517)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstříky

ISBN 978-80-280-0032-5 (online ; pdf)

* 811.133.1 * 81'373 * 81'374 * 81'373.43 * 81'27 * 159.923.2 * 316.346.32-053.6 * 81'42 * (048.8) * (078.7)

- francouzština
- lexikologie
- lexikografie
- neologismy
- sociolingvistika
- identita
- mládež
- jazykový projev
- monografie
- případové studie

811.133.1 - Francouzština [11]

Recenzovali: doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc. (Univerzita Karlova, Praha)
prof. PaedDr. Pavol Odaloš, CSc., dr. h. c. (Univerzita Mateje Bela, Banská Bystrica)

Na obálce byla s laskavým svolením autora použita ilustrace Toma Gaulda.

© 2022 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-280-0032-5

ISBN 978-80-280-0031-8 (brožováno)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

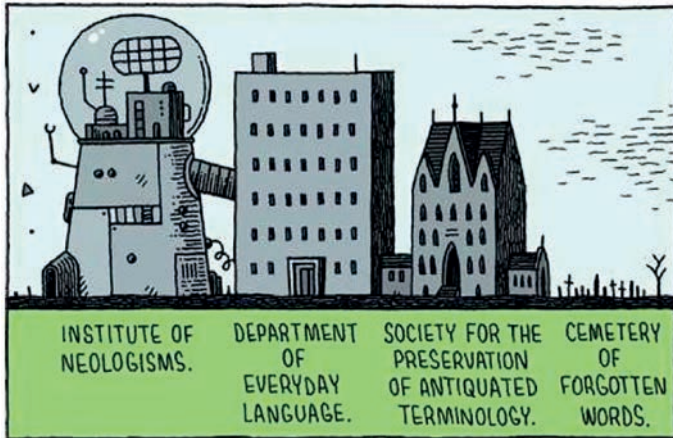
<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0032-2022>

Obsah

1 ÚVOD	9
2 SOCIOLEXIKOLOGIE A SOCIOLINGVISTIKA INOVACÍ	12
2.1 Temporalita v proměnách jazyka a metody	
uchopování synchronie	17
2.1.1 Možnosti synchronního zkoumání jazyka	18
2.1.2 Limity synchronního zkoumání jazyka	23
2.1.3 Algoritmus pro popis synchronní dynamiky jazyka	27
2.2 K paradigmátům jazykové změny	31
2.2.1 Jazykové inovace v pojetí raných sémantiků	39
2.2.2 Pionýři sociolingvistiky a sociolektologie ve Francii	50
2.2.3 Sociosémantika a kontinuita Meilletova odkazu	55
3 HISTORIE LEXIKÁLNÍCH INOVACÍ VE FRANCII	62
3.1 Debaty o nových slovech před vznikem termínu neologismus	65
3.2 Neologické období neologismu	68
3.3 Neologie za Revoluce a revoluce v neologii	74
3.4 Neologie a anglicismy	80
3.5 Vztah neografie a sociolektografie	84
4 KAPITOLY ZE SOCIOLEXIKOLOGIE	101
4.1 Příznakovost a expresivita ve francouzské lexikografii	102
4.1.1 Vymezování příznakovosti ve francouzské lexikografické praxi ...	104
4.1.2 Uživatelský pohled na funkčnost příznaků	
u substandardního lexika	108
4.1.3 Lexikální expresivita a paradoxy jejího zpracování	110
4.1.4 Vývoj značkování ve vybraných referenčních slovnících	114
4.1.5 Záporná expresivita pejorativ a vulgarismů ve slovnících včera	
a dnes	123
4.1.6 Depopularizace oblíbené lidové zkratky <i>pop.</i>	129
4.1.7 Resémantizace hovorové zkratky <i>fam.</i> a revitalizace <i>arg.</i>	
v kombinované variantě <i>arg. fam.</i>	132
4.2 Od metalexikografie k metasociolektografii a lexikometrii: neologie	
ve slovnících a v korpusu rapových textů	136
4.2.1 Nová hesla ve všeobecných referenčních slovnících: lexikální	
inovace, nebo renovace?	136
4.2.2 „S/d příznaky“ v komparaci korpusů všeobecných slovníků ...	139

4.2.3	Přidělování zkratky <i>arg.</i> ve všeobecných slovnících	142
4.2.4	Argotismy mezi vyřazenými hesly	146
4.2.5	Komparace se specializovanými slovníky sociolektů	147
4.2.6	Lexikometrické srovnání s korpusem rapových textů <i>RapCor</i> . . .	152
4.2.7	Několik statistických údajů závěrem	156
4.3	Rap v sociolexikologickém výzkumu	157
4.3.1	Hypotéza šíření lexikálních prostředků skrze rap: korpus <i>RapCor</i> a testovací lexém <i>bol(l)os(s/se)</i>	160
4.3.2	Identitární neologismy a jejich evaluace dotazníkovou metodou .	164
4.3.3	«Si si la famille...» aneb fatém <i>si si</i> v identitárním kontextu	168
4.3.4	«La bicrave est dans ma tête...» aneb resémantizovaný romismus	172
4.3.5	«Dans ma weress, laissez-moi rêver...» aneb difuze rezolektálního slova	178
4.3.6	Hypotézy šíření neologismů v dlouhodobé perspektivě	182
4.4	Cirkulace lexikálních inovací u příměstské mládeže a v rapu: případ teritoriální apropriace v departementu Val-de-Marne	183
4.4.1	„9.4 reprezentuje“: rap a projevy teritoriální apropriace	184
4.4.2	Makrotoponymické (p)reference a jejich šíření v prostoru a čase	187
4.4.3	Evaluace lexikální kreativity rapových textů v médiích a u posluchačů	193
4.4.4	«En mode 9.4, gros» aneb difuze skrze rap z Val-de-Marne	196
4.4.5	Lexém <i>weress</i> v časosběrné perspektivě	200
4.4.6	Symbyly a stigmata předměstské mládeže	203
4.5	Časosběrný výzkum difuze neologismu <i>bol(l)os(s/se)</i>	205
4.5.1	Dotazník papírový či elektronický? SWOT analýza použitých kvantitativních metod sběru dat	207
4.5.2	Etapizace výzkumu difuzní dynamiky neologismu <i>bol(l)os(s/se)</i> od mikrosond k makrovýzkumu	212
4.5.3	Vzorkování pomocí kvantitativního sběru	216
4.5.4	Časosběrné sledování vývojových tendencí	225
4.5.5	Osud jednoho neologismu od hapaxu po slovníkové heslo	228
5	ZÁVĚR	232
	SUMMARY	237
	BIBLIOGRAFIE	240

SEZNAM GRAFŮ, DIAGRAMŮ, MAP, OBRÁZKŮ A SCHÉMAT	269
SEZNAM TABULEK	271
REJSTRÍK JMENNÝ	273
REJSTRÍK TERMINOLOGICKO-VĚCNÝ	281

© Tom Gauld

© Larbi 04

1 ÚVOD

Ut silvae foliis pronos mutantur in annos,
Prima cadunt: ita verborum vetus interit aetas,
Et iuvenum ritu florent modo nata vigentque.
Quintus Horatius Flaccus: *De arte poetica. Epistola ad Pisones*

≈

Stejně jak barevný šat rok za rokem střídají lesy,
jak první snáší se list, tak hynou i uvadlá slova
a čerstvě vylíhlé pokolení se čile má k světu.
Překlad Dany Svobodové: *O umění básnickém* (2012: 16–19)

Nová slova obecně a lexikální inovace u mladé generace především fascinovaly lidstvo odedávna. Punc novosti a s ní spojené i jisté tajuplnosti si tyto složky lexikonu nesly po určitou dobu a v určitých vrstvách společnosti stejně jistě, jako s sebou nesly pohrdání a výsměch ty nejkřiklavější z výtvorů kreativity jednotlivců či konivence skupin. Jelikož jsou ale tyto projevy, často efemerní, zároveň i silným motorem jazykového vývoje, nezůstaly v pozadí vědeckého zájmu.

Zatímco tzv. *droit d'être* („právo na existenci“) neologismů různých typů intelektuální elita ve společnosti zpochybňovala většinou vždy jen z hlediska esteticko-puristických obav, zato ale téměř kontinuálně, o tzv. *droit de cité* („právo na přijetí“) inovací mezi centrální, resp. prioritní osy výzkumu začali lingvisté „bojovat“ až relativně nedávno. Metodologické problémy s přímým přístupem k jazykové kreativitě mladé generace a k prvním fázím konstituování nových tvarů a významů slov ostatně dnešní sociolingvistika řeší stále.

Předkládaná monografie vychází z habilitačního spisu obhájeného v listopadu 2019 a navazuje na závěry naší dizertační práce obhájené v roce 2007 (knižně Podhorná-Polická 2009). Tyto závěry prohlubuje a nově rozpracovává s ohledem na individuální výzkum i dílčí týmové projekty řešené v postgraduálním období, především v letech 2008–2015.

V této práci si klademe za cíl nastínit současné trendy výzkumu substandardní úrovně francouzštiny, která bude zkoumána z hlediska lexikonu jednak ve spontánní komunikaci mládeže a jednak v mediálním prostoru. Prostředkem šíření lexikálních inovací vznikajících v prostředí mládeže je především hudební žánr rap. Ten je pro sociolingvistu důležitým zdrojem informací pro pozorování společenských postojů dnešní multietnické francouzské mládeže a pro lexikology pak skýtá bohatý neologický materiál.

Téma nastoluje obecné strukturalisticko-funkcionalistické jazykovědné otázky, především ale otázky sociolingvistické, lexikologické a metalexikografické. Současně si vynucuje i přesahy interdisciplinární, a to zejména do sociologie, psychologie a geografie. Pod neologickým označením sociolexikologie propojujeme metody zkoumání a terminologii francouzské urbánní sociolingvistiky s poznatky lexikologickými, zejména co se týče podmínek vzniku a šíření generačně příznakových neologismů u mládeže. Vzhledem k tomu, že naše práce je představena v českém prostředí, ale zabývá se francouzským materiálem, pokládáme přitom za potřebné naznačit i rozdíly chápání v obou lingvistikách.

Monografie je rozdělena na tři části. V obecně jazykovědném teoretickém úvodu s názvem *Sociolexikologie a sociolingvistika inovací* bude pozornost věnována synchronní dynamice jazyka, problémům definice jazykové změny a časového vymezení synchronních jazykových jevů, bez nichž nelze koncept neologie vědecky uchopit. Detailněji bude prezentována především difuzní teorie, kterou lze aplikovat na sociolingvistiku lexikálních inovací u mládeže. V historických souvislostech budou představeny klíčové teze raných sémantiků, kteří ve Francii konstituovali terminologii pro popis neologismů, především neosémantismů, a také přínosy prvních sociolingvistických a sociolektologických studií, které byly popisem jazykové změny motivované.

Ve druhé části, nazvané *Historie lexikálních inovací ve Francii*, se historickým průřezem od nejstarších doložených výskytů metalingvistických termínů *neologismus*, *neologie*, *neolog* a adjektiva *neologický* ve francouzské literatuře a posléze ve slovnících pokusíme doložit vlnu emocí, které vzbuzovala a často ještě vzbuzuje otázka spontánního, nekontrolovaného transformování lexikonu. Zároveň bude pozornost věnována styčným bodům slovníkového zaznamenávání neologismů, tzv. neografie, se zaznamenáváním sociolektů, tzv. sociolektografie.

Kapitoly ze sociolexikologie je název třetí části práce, která prezentuje pět případových studií, které umožní verifikovat výše uvedené teoretické koncepty. V převážné většině případů jsou studie exemplifikovány na francouzském jazykovém materiálu, místy s doplňujícími českými příklady. Kromě terminologického aparátu lexikografického bude pozornost věnována především sociolingvistice mládeže a jejímu ukotvení ve frankofonní lingvistice. Obsahově tato nejobsáhlejší kapitola práce vychází zejména z problematiky řešené již v průběhu doktorského studia (univerzália mluvy mládeže na materiálu participačního pozorování, rozhovorů a dotazníkových šetření ze dvou francouzských a jednoho českého odborného učiliště). Zejména problematika identitárních neologismů, které jsou pro generačně příznakové lexikum klíčové, byla rozvíjena v postdoktorském grantu (studie expresivity na materiálu získaném především dotazníkovým šetřením časosběrnou metodou a z korpusových dat, včetně vlastního korpusu rapových písní).

Nejprve bude pozornost věnována chápání příznakovosti ve francouzské lexikografické praxi v komparaci s terminologickým aparátem české jazykovědy

a jejím konceptem lexikální expresivity. Na minikorpusu substandardních slov bude poukázáno na způsoby zachycování příznakovosti ve vybraných slovnících v šedesátých letech 20. století a na vývoj přidělování příznaků o generaci později (90. léta) a v současnosti.

Ve druhé studii bude provedena komparace různých typů francouzských slovníků s ohledem na jejich zaznamenávání a hodnocení substandardního lexika, zejména slov se zkratkou označující sociolektální původ slov – příznak *arg.* Komparace slovníků všeobecných a slovníků specializovaných na sociolekty bude doplněna frekvenční studií námi vytvářeného korpusu textů frankofonních rapových písní *RapCor*.

Ve dvou dalších studiích bude pozornost zacílena také na francouzský rap, konkrétně na vybrané neologismy, které přebírá a totemizuje mládež, která se s tímto hudebním žánrem identifikuje. Lze předpokládat, že rapová hudba je vektorem difuze velkého množství identitárních neologismů i konsolidátorem projevů teritoriální apropiace mezi mládeží.

V poslední studii budou prezentovány výsledky dlouhodobého výzkumu šíření francouzského sociolektického slova „*bol(l)os(s/se)*“, a to zejména s akcentací na metodologické aspekty sběru dat. Cílem je představit kombinaci metody kvantitativní s metodou časosběrnou jakožto inovativní přístup k dynamicky pojímané neologii.

Prezentovaná originální data pocházejí z výzkumu substandardní francouzštiny a vytváření korpusu mluvené francouzštiny na Ústavu románských jazyků a literatur FF MU. Materiály pro dílčí studie ve třetí části spisu byly získány individuálním výzkumem nebo v týmu spolupracovníků, především ve spolupráci s Anne-Caroline Fiévetovou z EHESS Paris a s Camillem Martinezem z Albert-Ludwigs Universität ve Freiburgu.

Za umožnění výzkumných cest do Francie a podporu dílčích projektů, které vyústily v habilitační spis a následně v tuto monografii, děkuji Grantové agentuře České republiky (grant číslo 405/09/P307 *Expresivita ve slangu mládeže na pozadí hledání vlastní a skupinové identity*) a Filozofické fakultě Masarykovy univerzity (granty číslo 21 0316–IRP a MUNI/21/POL/2015), především pak ediční radě Spisů FF MU. Za cenné připomínky děkuji všem recenzentům. Speciální poděkování za neúnavnou lidskou podporu a za cenné odborné rady adresuji paní profesorce Marii Krčmové.

2 SOCIOLEXIKOLOGIE A SOCIOLINGVISTIKA INOVACÍ

La langue ne retient qu'une minime partie des créations de la parole ;
mais celles qui durent sont assez nombreuses pour que d'une époque à l'autre
on voie la somme des formes nouvelles
donner au vocabulaire et à la grammaire une tout autre physionomie.
Cours de linguistique générale selon les notes du cours de F. de Saussure ([1916] 1996a: 232)

≈

Jazyk si podržuje z výtvorů mluvy jen minimum.
Ale těch, které přetrvávají, je přesto dost na to, abychom mohli konstatovat,
že úhrn těchto nových forem dává slovníku a gramatice
z jednoho období do druhého zcela novou tvářnost.
Překlad Františka Čermáka: *Kurz obecné lingvistiky* (1996b: 197)

Francouzština jako jakýkoli živý jazyk proměňovala a stále proměňuje svou podobu. Vývoj jazykového systému označovaného jako francouzština dokumentují kromě autentických psaných projevů (a pro nejnovější dobu v menší míře i nahrávek) také oficiální formy prezentace daného systému (gramatiky, slovníky, ortografické a ortoepické příručky aj.). Ať už mají preskriptivní nebo deskriptivní charakter, nevyhnou se selekci jevů ze sumy promluvových aktů mluvčích tohoto světového jazyka a valorizaci určitých jeho variant (geografických, sociálních).

Varianty v tomto procesu záměrně či nezáměrně ignorované mohou (ale nemusí) být předmětem lingvistického zájmu v budoucnu, kdy společenské transformace uvedou do centra jev dříve periferní, který unikal oficiálnímu popisu. Objevení „nového“ rysu jazyka tak často nebývá důsledkem rychlého rozšíření kreativního prvku, ale legitimizací dříve opomíjeného.

Na rozdíl od přírodních věd, kde např. v meteorologii fungují klimatické modely předpovědi počasí, je prediktabilita vývoje jazyka velmi malá. Přesto se lingvisté o včasné zachycení hlavních tendencí jeho proměn snaží, a to analýzou spontánní mluvy, a zejména pak studiem vyjadřování mládeže, jež je ve své podstatě předobrazem budoucího úzu.

Z „výtvorů mluvy“ se na jazykovém trhu prosadí jen zlomek. Nejen kvůli tomu, ale i z důvodu obtížného metodologického uchopení problematiky a ze samotné

povahy studovaného materiálu byla studia mluvy mládeže (a částečně stále jsou, a to nejen ve frankofonním prostoru) dlouhou dobu považována za okrajovou a v důsledku toho méně prestižní oblast lingvistiky, zejména pak zabývají-li se pouze lexikem.

Je-li ale ve výše uvedené citaci legitimní označit „úhrn nových forem“ mezi časovými obdobími jako důsledek jazykové změny, pak mají také její jednotlivé prvky, které již Ferdinand de Saussure nazýval jako inovace, striktně vědecky stejnou váhu, ať už jde o příznakové slovo nově zařazené do slovníku, nový produktivní sufix, novou syntaktickou konstrukci či třeba o intonační konturu.

V „bibli“ (nejen) frankofonní lingvistiky, *Kurzu obecné lingvistiky* (1916, česky 1996 v překladu F. Čermáka), nalezneme rychlým dotazem do tzv. jádra (*core*) francouzsko-české části paralelního korpusu *InterCorp*, verze 13 (Nádvorníková a Vavřín 2020), že lemma *innovation* je v knize použito celkem 32krát v různých kolokacích. Slovo samo však v kurzu, sestaveném Ch. Ballym a A. Secheyayem ze zápisů Saussurových žáků, není definováno jako termín.

V moderní francouzské lexikologii jsou označení *innovation lexicale* („lexikální inovace“) a *néologisme* („neologismus“) brána jako synonyma (viz Walter 1991, Sablayrolles, ed. 2003 aj.), z čehož je patrné, že inovace je hyperonymním označením neologismu.

Lingvistickou definici termínu inovace nalezneme v českých, obecně jazykovědných textech spíše zřídka a shodou okolností opět u F. Čermáka. Ten inovaci v závěrečném „Slovníku lingvistických termínů“ souborné monografie *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky* (Čermák 2011: 282) definuje jako: „nový jev v jazyce včetně neologismu; proces vstupování nových jevů do jazyka“. Námi podtrženou částí Čermákovy definice chceme poukázat na fakt, že inovace je nutno chápat i v českém prostředí jako hyperonymum (jazyková inovace může být nejen lexikální, ale i hlásková či skladebná). Toto hyperonymum se navíc zdá být méně pojmově zatížené oproti všudypřítomnému, ale neostře vyhraněnému hyponymnímu termínu neologismus, který asociuje většinou jen izolované slovo.

Do českého bohemistického prostředí zavedla Olga Martincová dichotomii neologismus (pro konkrétní jevy) *versus* inovace (pro jevy systémové; Martincová 1983: 11, 28 a 160; Martincová a kol. 2005: 8 aj.). Konstatování totožného znění v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (Martincová 2002: 285) i v *CzechEncy: Novém encyklopedickém slovníku češtiny online* z roku 2017, od téže autorky v rámci hesla *neologismus*, je ale poměrně vágní: „vymezení neologismů se rovněž řeší na základě zjišťování poměru neologismů a inovací“ (Martincová 2017). Praktičtější se jeví řešení, které navrhuje Božana Niševa (2014), když tyto termíny neklade do přímé opozice, ale systematicky hovoří o inovačních procesech nebo tendencích (na sebraném neologickém materiálu jazyka médií).

V primárně nelingvistickém *Novém akademickém slovníku cizích slov* je lingvistický termín *inovace* definován po boku právníckého, ekonomického a biologického

subvýznamu následovně: „a) obnovování, obnovení [...], b) zavádění, zavedení něčeho nového [...] *ling.* nový jazykový jev, nová forma v jazyce (fonetická, fonologická, morfologická a syntaktická).“ (Kraus a kol. 2005: 352).

Vynechání lexikální roviny jazyka z předchozího výčtu je zřejmě jen pouhá náhoda, která však podporuje výše nastíněnou inferiorizační hypotézu, tj. že lexikální změny jsou pro svou (zdánlivě) jednoduchou pozorovatelnost a rychlost šíření vnímány společností odlišně od změn ostatních jazykových rovin. Běžní uživatelé se na rozdíl od kognitivně obtížněji uchopitelných formantů jazyka většinou cítí jistí v epilingvistických evaluacích izolovaných slov. Jazykové inovace, zejména u mladé generace, berou jako zábavné a neškodné rozptýlení, případně jako zdroj znepokojení nad směrem pravděpodobného vývoje jazykového úzu v blízké budoucnosti.

Mluvíme-li o jisté marginalitě subdisciplíny lexikologie, tedy zavedeného jazykovědného okruhu bádání, pak je namístě obrátit pozornost i na okruh, který je stále ještě často inferiorizován pro svou relativní „mladost“, ale i metodologicko-teoretický rámec, který jej definuje. Tímto okruhem máme na mysli sociolingvistiku. Díky svému socioprostorovému chápání variací a frekvencí struktur u jednotlivců i skupinovému chápání funkcí jazyka v interakcích mezi mluvčími jde o vědní odvětví zastřešující unikátní interdisciplinární přístupy na pomezí lingvistiky, psychologicko-sociálních věd, geografie a statistiky.

Jak podotýká Čermák, až sociolingvistika dokázala rozpoznat řešení tzv. saussurovského paradoxu, který je tímto autorem definován jako „rozpor mezi nezpochybnitelnou existencí pevného systému (*langue*) a probíhající variabilitou jazyka, která pevnost systému jakoby oslabuje“ (Čermák 2011: 316). Sociolingvistika tímto ukázala, že „dosud zdánlivě nedůležitý a marginalizovaný problém jazykové variability je ve skutečnosti zcela zásadní“ (*idem*: 47).

Je vhodné zmínit, že nadužívání prefixu *socio-* je v jazykovědě opakovaně připomínáno jako redundantní, a to především sociolingvisty samými (Gadet 2004, Mortureux 2000 aj.). Sociolingvistika zůstává lingvistikou za všech okolností, bez člověka a jeho sociální interakce lze vědecky bádát těžko, snad jen je-li jazyk generován stroje.

Generativismus a jeho ambice v 60. letech 20. století ale způsobily, že v reakci na vzrůstající formalizaci lingvistiky bylo označení *sociolinguistics* téměř programově přijato na osmítýdenním semináři Summer Linguistic Institute v roce 1964, jak připomíná Fishman (1991).

Cílem této monografie je představit soubor přístupů, které se věnují dynamickým jevům v lexikonu s ohledem na sociolingvistické aspekty sběru a popisu (nejen generačně) příznakových slov. Navrhujeme označit tuto „sociolingvistiku v lexikologii“ termínem sociolexikologie. Označení sociolexikologie preferujeme pro jeho ekonomičnost a budeme se jej snažit prosadit po vzoru frankokanadských terminologů. Ti cítili nutnost zavést v rámci této vědy o odborném názvo-

sloví subdisciplínu *socio(-terminologie)*, která se zaměřuje na ohlasy úsilí terminologických komisí ve společnosti – tzv. implantabilitu neologismů vytvořených *in vitro* (terminology a terminologickými komisemi) mezi běžné uživatele jazyka (Gambier 1987; pro chronologický vývoj a bibliografický přehled viz Gaudin 2003). Sociolexikologický přístup by se naopak měl zaměřovat na inovace vznikající *in vivo* (mezi uživateli jazyka), s důrazem na metodiku analýzy jejich difundování ve společnosti.

Neologismem sociolexikologie (a to jak v českém, tak i ve frankofonním prostředí) se snažíme zdůraznit variační, sociologický až obecně antropologický přístup k procesu šíření lexika. Potencialitu vzniku a užitečnost tohoto neologismu ostatně předesílá Marie-Françoise Mortureuxová: «... on ne parle pas, jusqu'à présent, de **sociolexicologie*» (= „dosud se o **sociolexikologii* nemluvílo“; Mortureux 2000: 33). Hvězdička před výrazem pro vyjádření izolovaného hapaxu figuruje v jejím dalším výkladu i záhy poté v názvu podkapitoly, po boku dalšího novotvaru, který se ale již prosadil, *socioterminologie*. Sociolexikologii definuje Mortureuxová široce, jako „sociální užívání lexikálních jednotek“ (*usage social des unités lexicales; idem*), přičemž zdůrazňuje, že studie tohoto typu existují v lexikologii a částečně i v lexikografii, kde je tento „hluboce sociolingvistický přístup“ nutný pro klasifikaci tzv. *domaines/registres de langue* (= „jazykové úrovně/registry“). Utopická vize standardu a určitá uzurpace idealizovaného a odosobněného lexikonu generativisty pak vedou podle Mortureuxové k tomu, že šíření kompozit s prefixem *socio-* pomáhá legitimizovat osamostatňování oboru, kterému by stačilo označení bez prefixu; ostatně úspěch sociolingvistiky jde bok po boku s úspěchem Chomského lingvistiky (Mortureux 2000: 34).

Jak již bylo řečeno výše, periferní lexikální materiál není nutně „nový“, proto má v sobě zjevný paradox i sám pojem inovace, zejména má-li být považován za *produkt* (nový jev) a ne za *proces* (zavádění, vstupování do systému). O tom ostatně svědčí i rozpor mezi levou a pravou částí významu b) ve výše uvedené definici hesla *inovace* v *Novém akademickém slovníku cizích slov* a ostatně i v Čermákové definici. Proces zavádění novotvarů je předmětem spíše sociolingvistického studia (hledání příčin a aktérů procesu), zatímco výsledek, tedy ustálený nový prvek, je naopak předmětem lingvistického (lexikologického) studia.

V praxi hrají marginální, leč významnou roli jak ojedinělé výskyty slov v textovém korpusu – tzv. hapaxy (z lat. *hapax legomenon*), tak i v řeči nahodile zaznamenané okazionalní kreace. Většinou ale musí být daný novotvar frekvenčně dostatečně atestovaný, aby mohl být na základě opakovaných kontextových zapojení lingvisticky popsatelný. Spadá-li navíc do některé ze slovtvorných kategorií, které načrtávají inovační tendence, počet hapaxů v dané kategorii je pak důležitým kritériem rentability daného slovtvorného vzorce. Mnohé identitární neologismy jsou ovšem charakteristické právě svou nápadnou nesystémovostí.

Výše jsme naznačili dvojí marginalizaci disciplín, které budou předmětem této monografie: lexikologie (substandardu) a sociolingvistiky (jazyka mládeže).

Tato relativní marginalizace v rámci jazykovědy má ale tu výhodu, že při jejich studiu není lingvista přesycen teoretickými paradigmaty. Ta jsou typická pro jiné jazykovědné disciplíny a značně komplikují vědeckou kooperaci mezi různými „školami“ a potažmo i internacionalizaci výzkumu. Čermák jako jeden z otevřených problémů lingvistiky vidí právě potřebu usmíření a integrace lingvistických teorií, protože „v žádné jiné vědě neexistuje vedle sebe takové množství syntaktických, popř. fonologických teorií“ (Čermák 2011: 244).

Pro studium tématu, které sdružuje subdisciplíny lexikologie a sociolingvistiky, se pro svou interdisciplinaritu otevírá možnost nahlížet na „nové“ v jazyce optikou ostatních hraničních věd, např. v rámci difuzionismu. Ten je jedním z hlavních teoretických konceptů nejen v ekonomii (viz Rogers [1962] 2003) a geografii (viz Hägerstrand 1967), ale uplatňuje se i v sociolingvistice blízké sociologii, konkrétně ve světově etablované pomezí disciplíně, tzv. sociologii inovací (viz Gaglio 2010). Dovolíme si tedy toto průnikové téma označit kalkovaným termínem sociolingvistika inovací (SI), která je z principu subdisciplínou výše nastíněné sociolexikologie, v Nekvapilově terminologii pak typickým příkladem intersubdisciplinarit (tj. interdisciplinarit nižšího řádu) (cf. Nekvapil 2017).

Předmětem takto inovativně označeného intersubdisciplinárního okruhu SI bude především revize konceptu neologie pomocí moderních kvantitativních a kvalitativních metod. V rámci SI bude na časový aspekt – tedy relativní „novost“ jevů – nahlíženo primárně sociolingvisticky. Zajímat nás tedy bude zejména informace, kdo je nejaktivnějším šířitelem inovace a za jakým účelem lexikální novinku šíří, a také jak se neologické výrazivo šíří či nikoli různými sociálními sítěmi (ve smyslu sociologickém).

Zároveň ale budeme brát zvláštní ohled na lexikologické a lexikografické aspekty studovaných jevů. Z lexikologického úhlu pohledu půjde především o otázku, jaký podtyp (sociolektálních) neologismů má největší difuzní potenciál. Z úhlu lexikografického pak půjde především o hledání interpretace pro různé formy selekce, adopce či adaptace neologismů a hledání důvodů ovlivňujících různou rychlost začleňování sociolektismů (především generačně příznakového lexika) do referenčních slovníků.

2.1 Temporalita v proměnách jazyka a metody uchopování synchronie

Les langues changent sans cesse
et ne peuvent fonctionner qu'en ne changeant pas.
A chaque moment de leur existence,
elles sont le produit d'un équilibre transitoire.

Charles Bally: *La linguistique générale et linguistique française* ([1932] 1944: 18)

≈

Jazyky se neustále mění
a mohou fungovat pouze tehdy, nemění-li se.
V každém momentu své existence
jsou výsledkem přechodné rovnováhy.¹

Ballyho „přechodná rovnováha“, Mathesiova „pružná stabilita“, Martinetova „synchronní dynamika“... to je jen zlomek označení, která jazykovědci hledali a stále hledají pro zachycení relativity „aktuálního“ stavu jazykového systému plynoucího časem (a samozřejmě i prostorem).

Na jazyk je totiž možné nahlížet jako na mentální koncept hromadně sdílený jazykovým společenstvím, který je tímto společenstvím idealizován, a tak systematicky odpoutáván od časoprostoru. Jazyk je pro Čermáka „jakožto soubor kolektivních zvyků *produkt minulosti*“ (Čermák 2011: 87, jeho kurziva).

Zkoumáním konkrétních promluvových aktů pak v synchronní projekci badatel dochází k poznání, že se v jazyce určité prvky mění ve vztahu k předchozím etapám vývoje, časově více či méně vzdáleným. Ona hojně diskutovaná jazyková změna je vlastně komparace diachronie a synchronie, výzkumníkova reálného „tady a teď“ s virtuálním „tehdy a tam“.

Reálně se jevící „tady a teď“ je povětšinou dobře podložené frekvenčně a zasažené do ekologického prostředí. V tzv. haugenovské metafoře (Haugen 1972) termín *écologie* do frankofonní sociolingvistiky zavádí L.-J. Calvet (1999a). Důraz je kladen na okolnosti sběru jazykových dat a na úzké provázání teorie s terénním výzkumem. Naopak nutně virtuální „tehdy a tam“ nelze zkoumat ekologicky. I když „tam“ může odkazovat k témuž geografickému prostoru jako reálné „tady“, je nutné brát v potaz, že se tento prostor v mezičase sociálně proměnil.

1 Překlad autorky. Nebude-li výslovně uvedeno jinak, budou v textu všechny další cizojazyčné citace přeloženy autorkou této práce.

Ze sociolingvistického hlediska je diachronní přístup problematický nejen z hlediska okolností sběru dat v terénu. Komparační sondou do minulosti totiž není až na výjimky možné získat informace o nuancích tehdejšího jazykového povědomí, nedostává se stejné kvantity textů nebo nahrávek atd. Dochází tedy nutně k tzv. interpretačnímu driftu (Eco 2005: 18).

Přesto se (socio)lingvisté snaží alespoň o přibližnou rekonstrukci předchozích stavů jazyka, bez nichž by nebylo možné ozřejmovat a usouvztažňovat tendence v započatých inovačních procesech. V následujících podkapitolách nastíníme možnosti i limity synchronního zkoumání jazyka tak, jak se jeví ve druhé dekádě 21. století, ovšem s vědomím jisté efemérnosti, která pramení z neustálého vývoje teoretických konceptů a především technických nástrojů aplikovatelných na sběr a analýzu lingvistických dat. Závěrečné hledání algoritmu a schematických vyjádření synchronního konceptu si tedy klade za cíl vytvořit text trvalejšího charakteru.

2.1.1 Možnosti synchronního zkoumání jazyka

Pro zkoumání inovačních procesů v jazyce dlouho chyběl obecně akceptovatelný metodologický rámec. Sociolingvistická obec proto s nadšením přijala inovativní metodu Williama Labova, která spočívala ve zkoumání jazykové změny synchronně, konkrétně pomocí generačního srovnávání vybraných proměnných, které vykazovaly známky variability (Labov 1972; jeho výzkum hláskových změn na ostrově Martha's Vineyard podrobněji v češtině prezentuje Chromý 2014: 35–37).

Labovem prosazovaný termín „zdánlivý čas“ (*apparent time*) je jakýmsi metodologickým prototypem stroje času, který ovšem předpokládá přijetí hypotézy dobového zakotvení. Jde o premisu stability řečových projevů v průběhu lidského života, kdy by lidé určitého věku měli vždy ideálně reprezentovat jazyk své generace. Jak ale sám Labov (1981) později připustil, danou inovaci mohou v určité fázi přijmout všechny generace bez výjimky.

Je také nutno vzít v potaz, že mládež, zejména adolescenti, mnohé inovativní substandardní jevy ve svém vyjadřování s přibývajícím věkem opouští (Thibault 1997: 67) a přenos těchto jevů na mladší vrstevníky může, ale nemusí mít kontinuitu.

Generační změny bývají nejčastěji pozorované na lexikálním materiálu – hovoří se o aetalektech neboli „generačních lektech“ (z latinského *aetas* = „věk“), a to převážně v anglosaské literatuře. Jako evidentní je i mezi nelingvisty přijímán fakt, že lexikální složka je nejrychleji se měnící jazyková rovina a v rámci ní pak největší dynamiku vykazuje lexikum mládeže (např. Wintersová a Dirven u vybraných generačně příznakových slov pro tři generace Francouzů přehledně ukazují posuny mezi centrem a periferií lexikální zásoby v jednotlivých generacích; Winters a Dirven 2002: 251–252).

Vědeckých pokusů o zachycení transformujících se jazykových znaků pomocí časosběrné metody, kterou považujeme v lexikálních studiích za průkaznější než výše uvedený Labovův přístup, je však dosud relativně málo (viz Chambers 2009: 206–219). Vycházejí především z generačně nediferencovaných psaných textů, vytěžovaných z internetu pomocí postupně stále více automatizovaných vyhledávačů neologismů. Ty využívají tzv. neologické observatoře, jakou je např. ve Francii koncipovaný projekt *Néoveille*, sdružující mezinárodní tým vědců v oblasti neologické slovní zásoby sedmi různých jazyků², nebo v České republice např. Oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV, které vytváří, doposud pouze manuální excerpcí, elektronický neologický archiv, veřejnosti známý jako databáze *Neomat*³ (podrobně viz Goláňová 2011, nejnověji Filačová 2016).

Automatizované excerpcce pomocí exkluze z předdefinovaných slovníků sice pomáhají nalézt potenciální neologismy, téměř výhradně se však tento způsob třídění elektronických dat dotýká změn onomaziologických a jen výjimečně lze zaznamenat také neosémantismy nebo neologické víceslovné výrazy (viz Cartier 2017; starší projekty shrnuje přehledně Radimský 2003, pro bilanci aktuálního stavu v českém prostředí viz Sláma 2017).

Příkladem snahy o uplatnění časosběrné metody v sociolektech mládeže, bez počítačové podpory, klasickou dotazníkovou metodou, může být výzkum M. Sourdota mapující neologismy u pařížského studentstva mezi lety 1987 a 1994 (Sourdota 1997), na který metodologicky navazuje náš výzkum v těžce lokalitě v letech 2010 a 2017, viz Fiévet a Podhorná-Polická (2018).

Na opačném pólu spektra užití časosběrné metody v sociolexikologii stojí projekt ročního dennodenního sledování neologismů v americkém experimentu z přelomu let 2013–2014, kde obrovskou materiálovou základnu tvořily zprávy na Twitteru geolokalizované do jednotlivých okresů (*county*) v USA (Grieve, Nini a Guo 2016). Takovýto monitorovací, též dynamický korpus (Kennedy 2004: 61; Šulc 1999: 13) je skvělou ukázkou synergie kartograficko-statistických metod a lingvistických dat.

Závěrečné tvrzení autorů, že korpus „stále není dostatečně velký, aby umožnil komplexnější analýzu lexikální variace a změny“ (Grieve, Nini a Guo 2016: 40)⁴, nicméně stojí za povšimnutí. Vede nás totiž k úvahám nad absencí reflexe mno-

2 Podrobnější prezentace viz Cartier (dir.) (2015-2021) na adrese: <https://tal.lipn.univ-paris13.fr/neoveille/html//login.php?action=login#>. Jedním ze sedmi excerpovaných jazyků je i čeština, a to v rámci projektu EmpNeo, zaměřujícího se prioritně na neologické výpůjčky (viz Hildenbrand a Polická 2014).

3 Podrobnější prezentace viz *Databáze excerptního materiálu Neomat* (2015) na adrese: http://www.neologismy.cz/o_projektu.php.

4 V originále: “It is still not large enough to allow for a comprehensive analysis of lexical variation and change.”

hých exaktních vědců nad tzv. hermeneutickým kruhem (Gadamer 2010: 236–263, resp. pro exemplifikaci Gadamer 2011: 235–236).

Příchod korpusů typu *big data* (= „veledata“, tj. enormí objemy dat), které jsou mimořádně vhodné pro analýzy dynamicky se měnícího lexikonu (viz např. Pala a Rychlý 2011), tak vytváří zdání, že lze časověnou metodu aplikovat na heterogenní lingvistický materiál stále jednodušším způsobem, že tedy bude vědecky stále snadnější zachytit prchavé okamžiky výše zmiňovaného „tady a teď“. Sociolingvisticky řečeno: korpusové nástroje dnes zajisté umožňují popsat statisticky významněji a s doplňkovými metadaty i poměrně detailněji variantnost jazyka, jež často bývá vnímána (přínejmenším ve frankofonní lingvistice) jako synonymum termínu jazyková změna⁵.

Veřejně dostupné zdroje (a pro neformální komunikaci to platí především) jsou ale pouhým zlomkem z množství produkované interpersonální textové komunikace. Průběžné získávání vzorků soukromých zpráv vyžaduje velkou časovou investici a promyšlené psychologicko-marketingové strategie s předem nejistým výsledkem co do kvantity, kvality i reprezentativnosti.

O tom svědčí i výsledky mezinárodního projektu tvorby korpusů esemesek od dobrovolných dárců *Sms4science*, který má v podtitulu motto „Darujte své smsky vědě“ (*Faites don de vos SMS à la science*)⁶. Sběr proběhl pro jednotlivé regiony v Evropě (Belgie, část jižní Francie, Švýcarsko), Severní Americe (anglofonní i frankofonní Kanada) a ve francouzském zámořském departementu (kreolofonním ostrově La Réunion v Indickém oceánu) formou mediálních kampaní na univerzitách, v rádiích atd. (viz Fairon, Klein a Paumier 2006 pro první výsledky z belgického sběru, dále Cougnon a Ledegen 2010 nebo Cougnon 2015 pro diatopická srovnání). Výsledky tohoto dlouhodobého projektu (od roku 2004 proběhl první sběr v Belgii, poslední v jižní Francii roku 2011) prokazují, jak důležitou roli hraje osobní persvaze, mediální zkušenosti vědeckých týmů a v neposlední řadě i motivace účastníků projektu formou dáreků (Panckhurst 2013: 97).

Za osm let trvání projektu se také změnilы ekonomické návyky uživatelů telekomunikace typu short-text-messaging: dřívější omezení 150 znaků/sms vedoucí k ekonomizaci počtu grafémů ve zprávě pro ekonomizaci ceny zprávy (stav typický pro belgický sběr v roce 2004) nahradily ilimitované smsky většiny dnešních uživatelů, nemluvě o technologických transformacích (integrováný slovník, dotyková klávesnice místo tlačítek), konkurenci mobilních aplikací typu Viber, WhatsApp, Facebook Messenger, Telegram aj. Původně synchronně koncipovaný projekt se

5 Viz např. heslo *changement* (= „změna“) v *Grand dictionnaire Larousse Linguistique & Sciences du langage* (Dubois a kol. [1997] 2007: 82): «Changement, appelé aussi variation...» (= „Změna, nazývaná také variace...“).

6 Detailní popis projektu viz *Un corpus international pour l'étude du langage SMS (2004–2016)* na adrese: <http://sms4science.org/>.

tedy v relativně krátké době, kterou Fairon označuje jako dobu tzv. digitální konvergence (*convergence numérique*), stal projektem diachronním (Fairon 2011).

Nemění se ale jen návyky a nástroje, mění se společenské klima a efektivní sběr dat z osobní komunikace se v informačně zahlcené době stává stále obtížnějším problémem. Proto se v novějším sběru dat pro psychologicko-lingvistické analýzy v rámci projektu *Thumbs4science* (ve fr. originále *Vos pouces pour la science* = „Vaše palce pro vědu“⁷) snažil belgický tým, tvůrce a koordinátor předchozího projektu *Sms4science*, opět oslovit uživatele sociálních sítí skrze sociolinguistice dobře známé autority (*authorities*, Milroy a Milroy [1985] 1991). Zájem jednotlivců věnovat vědě svou nejnovější soukromou textovou komunikaci byl posilován metodou „něco za něco“: klíčové autority, tj. učitele, by měla např. oslovit nabídkou didaktických materiálů vytvořených na základě projektu *Sms4science* a autority z řad podnikových lídrů pak nabídka výher pro zaměstnance.

Připomeňme obdobná metodologická úskalí spojená s intruzí do intimních komunikačních sfér při sběru soukromé korespondence v českém prostředí (viz Hladká 2005), kdy se jednalo o získání materiálu pro přepisy ručně psaných dopisů z let 1990–2004. Tento transkribovaný materiál je dnes součástí *Českého národního korpusu* (dále ČNK) jako subkorpus *KSK-dopisy* (Hladká 2006), skrze rozhraní *KonText* (Machálek 2014) na webu ČNK⁸.

Multiplikací obdobných projektů tak získáváme stále variabilnější obraz o tzv. *parlécrit* (= „psané mluvenosti“, Jeay 1991), která má své specifické a dynamicky se proměňující rysy. Typickým příkladem může být vývoj ideogramů, které jsou přidávány do textu pro vyjádření afektivních stavů – emotikony. Interpunkčním emotikonům neboli smajlíkům dnes konkurují graficky propracovanější, často i oživené tzv. emodži (z jap. 絵 [e] „obrázek“ + 文字 [modži] „písmo“, často zapisováno neadaptovaně s anglickou transkripcí jako *emoji*). V časově šesti měsíčním experimentu na anonymizovaném materiálu více než 158 tisíc sms zpráv, sebraných od 21 studentů z USA, Tossell a kol. (2012) zjistili, že pouhých čtyři procenta esemesek obsahovala alespoň jeden emotikon. Zároveň poukazují na proporčně vyšší užívání emotikonů u žen, ale naopak jejich vyšší typovou diverzitu u mužů.

Souhrnně lze konstatovat, že digitální komunikace, pro niž se v anglosaské literatuře zažila zkratka CMO (*computer mediated communication* = „počítačem zprostředkovaná komunikace“), umožňuje kromě dnes už klasické asynchronní komunikace (typicky e-mailová) také synchronní komunikaci (typicky chatování). Ať už probíhá v různých chatovacích fórech nebo na sociálních sítích, pro jejich blízkost reálné mluvené spontánní komunikaci a relativně dobrou materiálovou dostupnost

7 Kde ikona palce označuje „lajkování“. Podrobněji v popisu projektu viz *Vos pouces pour la Science (2016–2017)* na adrese: <https://uclouvain.be/fr/instituts-recherche/ilc/cental/actualites/vos-pouces-pour-la-science.html>.

8 Více informací o složení korpusu *KSK-dopisy* tamtéž v záložce *Wiki* (viz Cvrček a Richterová (eds.) 2015).

se jí dostává trvalé pozornosti lingvistů (mj. Jandová 2006 pro češtinu, resp. Chovancová 2008 nebo Lazar 2017 pro francouzštinu).

Studium mluvené komunikace je naproti tomu kvantitativně značně handicapované pro náročnost manuální transkripce, i když vývoj nástrojů na zpracování různých typů mluvených projevů rozhodně nezaostává za technologickým pokrokem v nelingvistických oborech věnujících se digitálnímu zpracování řečových signálů.⁹

Přechod k plně automatizované transkripci mluveného slova, včetně rozpoznání mluvčího – tzv. ASR (*automatic speech recognition*), pomocí integrovaných výslovnostních slovníků a jazykově-akustických modelů postupně přestává být díky interdisciplinární spolupráci utopií (cf. Hajič a kol. 2006: 18). Stále ale ještě platí, že ASR je usnadněním při tvorbě mluvených korpusů jen na kvalitních řečových signálech.

Z vlastní zkušenosti s tvorbou korpusu textů rapových písní *RapCor* od roku 2009 na Masarykově univerzitě¹⁰ můžeme konstatovat, že lingvisté tvořící mluvené korpusy jsou vděční za jakékoli možnosti desubjektivizace audiosignálu a zejména urychlení převodu nahrávky na text. Proto výhody synchronizace audionahrávky s přepisem v transkripčním programu *Transcriber*¹¹ využívají mnohé mluvené korpusy, např. francouzský korpus *ESLO*¹² nebo synchronní mluvený korpus neformální češtiny *ORAL2013* (Benešová, Křen a Waclawičová 2013), který tento přepisovací program využívá od roku 2008 (Benešová 2012). Naopak belgický projekt *VALIBEL*¹³ využívá pro alignování (tedy segmentované zarovnání) transkriptu a zvukové stopy programu *Praat*.¹⁴

Výčet lingvistických projektů i infortických nástrojů pro analýzu mluvené řeči přesahuje možnosti této práce. Konstatujme pouze, že jde o jedno z nejdynamičtěji se rozvíjejících odvětví synchronní lingvistiky a v posledních letech roste exponenciálně jak v České republice, tak i ve Francii.

U nás jsou v rámci ČNK od roku 2006 postupně zveřejňovány korpusy mluvené češtiny řady *ORAL*, naposledy 2. 6. 2017 sjednocený korpus *ORAL_v1* o velikosti 6M (Kopřivová a kol. 2017). Jiná situace je ve Francii, kde vznikaly mluvené korpu-

9 Vývoj problematiky i aktuální výzkumný stav automatického zpracování řeči u nás dokumentují specialisté z VUT, mj. na stránkách *BUT Speech@FIT*. [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://speech.fit.vutbr.cz/>.

10 Viz Podhorná-Polická (2009–2021) na adrese: <http://is.muni.cz/do/phil/Pracoviste/URJL/rap-cor/index.html>.

11 Viz *TranscriberAG: A tool for segmenting, labeling and transcribing speech*. [online]. 2011–2014 [cit. 2021-11-21]. Dostupné z: <http://transag.sourceforge.net/>.

12 Viz *ESLO. Enquêtes SocioLinguistiques à Orléans* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <http://eslo.huma-num.fr/>.

13 Zkratka pro *V*ariétés *L*inguistiques du français de *BEL*gique; jedná se o korpus belgické francouzštiny realizovaný Katolickou univerzitou v Lovani, viz *Corpus VALIBEL* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://uclouvain.be/fr/instituts-recherche/ilc/valibel/corpora.html>.

14 Viz *Praat: doing phonetics by computer* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.

sy separátně na různých univerzitách, nicméně paralelně s rozvojem nahrávacích možností již od 60. let 20. století.¹⁵

Teprve od roku 2011 se meziuniverzitní „Konsorcium mluvených a multimodálních korpusů“ *IRCOM*¹⁶ začalo snažit o výměnu informací mezi vědeckými týmy a interoperabilitu korpusů samotných. Nutno dodat, že propojení jednotlivých mluvených korpusů francouzského jazyka po vzoru *ORAL_v1* (viz Kopřivová, Lukeš, Komrsková a Poukarová 2017) bylo dlouho utopii, a to zejména z množstevních¹⁷ a finančních důvodů (grantová podpora *IRCOMu* skončila v roce 2015). Na dlouho avizovaný příslib změny (viz Benzitoun, Debaisieux a Deulofeu 2016) v podobě propojení čtrnácti mluvených korpusů o velikosti 4M (včetně výše zmiňovaných korpusů *ESLO* a *VALIBEL*) s šesti multimodálně psanými korpusy o velikosti 6M v projektu *ORFÉO* (10M korpus *CECF*) se ovšem čekat vyplatilo.¹⁸

2.1.2 Limity synchronního zkoumání jazyka

Zamyslíme-li se nad časovými aspekty jazykového povědomí, je nutné klást si otázku, co přináší synchronní časoběrná metoda nového, kromě výše uvedeného rychlejšího a stále pohodlnějšího zachycování datového toku lidské komunikace. Vystávají minimálně dva základní okruhy (axiomy) pro strukturalistickou reflexi temporality v jazyce:

- 1) Ze synchronie nelze vyloučit diachronii a všechny synchronní analýzy jsou *de facto* diachronního rázu.

Toto tvrzení demonstrujeme na korpusovém sledování dynamiky lexikonu: ani sebelepší automatizace se neobejde bez lingvistického kapitálu při desambiguaci, anotaci a testování, resp. trénování korpusových dat. Tyto fáze nutně předchází automatické filtraci přes integrované lexikografické filtry vytvořené v bližší

15 Viz *50 ans de linguistique sur corpus oraux. Apports à l'étude de la variation*. [online]. Université d'Orléans, 17–19 Novembre 2018 [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://anniveslo-50ans.sciencesconf.org>.

16 Viz *IRCOM, Consortium „Corpus oraux & multimodaux“ de l'IR-CORPUS* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <http://ircom.huma-num.fr/site/accueil.php>.

17 Pro přehled cca padesáti mluvených korpusů s francouzštinou jako primárním jazykem, viz *Liste des projets en cours menés par les unités de recherche ou organismes contactés dans le cadre du recensement IRCOM* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <http://ircom.huma-num.fr/site/corpus.php?language=Fran%C3%A7ais>.

18 Zkratka pro meziuniverzitní projekt *Outils et Ressources sur le Français Écrit et Oral* [Nástroje a zdroje pro psanou a mluvenou francouzštinu], a zkratka *CECF* pro jeho praktický výstup, Korpus pro studium současné francouzštiny, viz *Orféo: Corpus d'Étude pour le Français Contemporain (CEFC)* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://repository.ortolang.fr/api/content/cefc-orfeo/10/documentation/site-orfeo/home/index.html>.

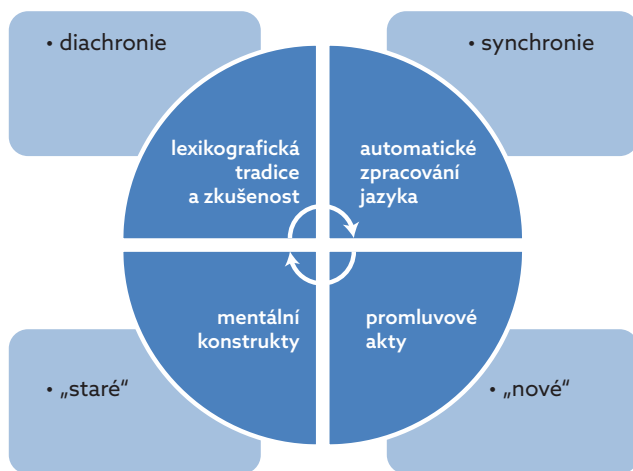

Schéma č. 1: Strukturalisticko-kognitivní rámec počítačnické lexikografie

či vzdálenější minulosti. Stejně tak nejde urychlit ani analýzu sebraných dat, kde opět vstupuje do hry lingvistická kompetence toho kterého výzkumníka. I tato analýza je nutně v čase retrográdní a relativizuje tak i výše zmiňovanou „realitu“ výzkumníkovu „tady a teď“.

Z předchozího by se mohlo zdát, že frekvenční filtry nahradí jemnou manuální analýzu dat např. pro slovníková zpracování. Částečně je to jistě pravda a úspěchy týmů korpusových lingvistů (viz např. pro české prostředí publikace Ústavu Českého národního korpusu¹⁹) prokazují, jak nezastupitelnou roli hrají pro nenahodilou, a tudíž komplexnější deskriptci jazyka statistické metody a různé korpusové nástroje (o tvorbě a vytěžování korpusů souhrnně např. Pořízka 2014).

Zdaleka ale neplatí vize sociolingvistické variantnosti, jak ji definuje Čermák: „mluvčí se neustále při svém užívání systému (v čase) v detailech postupně přeorientovávají podle měnící se frekvence na další varianty“ (Čermák 2011: 47). Variantnost, chápána sociolexikologicky, nespočívá jen v reakci na frekvenční změnu celospolečenskou, důvody pro „změnu“ jsou komplexního geo-psycho-sociálního rázu. Změny v užívání systémových možností, tedy ve výběru z možných variant, je nutno hledat především v kreativité idiolektu, symbolické síle sociolektu, nemluvě o normativních vzorech a migračních tocích.

2) „Nové“ na úrovni realizace (*parole*) analyzujeme pomocí nutně „staršího“ předvytvořeného systému (*langue*).

¹⁹ Viz *Publikace: Ústav Českého národního korpusu* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://ucnk.ff.cuni.cz/cs/veda-a-vyzkum/publikace>.

Tato interakce umožňuje vynášet soudy o ukotvení na časové ose, kdy některé lexikální varianty vnímáme jako neologismy.

Zároveň také tato cyklická interakce přispívá k permanentnímu vnímání určité diskordance mezi tím, co říkáme (tzv. *pratiques*), a tím, co deklaruujeme, že říkáme + co si o tom všem myslíme (tzv. *représentations*). Možnému českému překladu po vzoru Chromého (2014: 51) jako „postoje“ se vědomě vyhýbáme, neboť jazykové „reprezentace“ jsou ve francouzské sociolingvistice chápány širěji jako metalingvistické i epilingvistické diskurzy, které jsou mj. také důsledkem jazykových ideologií (viz např. Guenier 1997). Dichotomie *pratiques-représentations* je ostatně pro frankofonní sociolingvistiku klíčová, nejen ve vztahu k důsledkům diskriminační jazykové politiky, tedy k otázkám variantnosti ve vztahu k normativitě a k diglosii, ale i ve vztahu k plurilingvistismu.

Louis-Jean Calvet definuje jazyk daného společenství právě jako „soubor *pratiques* a *représentations*“ (Calvet 1999a: 165), které vnímá jako „systém“ neoddělitelný a samoregulující, kdy *pratiques* přispívají ke změně *représentations*, přičemž tyto jsou ale determinující pro *pratiques*. Ve slovenské (socio)lingvistice nacházíme obdobné chápání v pracích Dolníka (Dolník 2010 a 2013, zde zejména část VII) a Ondrejoviče (Ondrejovič 2008), v české lingvistice pak např. v mnoha příspěvcích ze série diskuzí v souvislosti s „konceptem minimální intervence“ (rozdvíjených zejména ve *Slově a slovesnosti* od roku 2008, souhrnně viz Cvrček 2012).

Chápání *représentations* se často omezuje pouze na koncept jazykového plánování a glotopolitiku, ale operativnější je pro něj širší pojetí normy v modelu tzv. *imaginaire linguistique* (= „jazykové představivosti, názorovosti, mentální konceptualizace“), který navrhla a rozvíjela Anne-Marie Houdebínová(-Gravaudová) (Houdebine 1982 a Houdebine-Gravaud 2002). Tento psycho-sociolingvistický a zároveň strukturalistický model dělí jazykové normy na objektivní (systémové *vs* statistické) a subjektivní (evaluativní, fiktivní, preskriptivní, komunikační a identitární). Posledně zmiňované identitární normy jsou pak v centru našeho zájmu především, neboť mají klíčovou roli ve fungování sociolektů a utvářejí tzv. *imaginaire argotique* jejich uživatelů, což vnímáme jako specifický subtyp předchozího obecného modelu, který lze dobře pozorovat např. u reprezentací spojených s označením „hantec“ v brněnském i mimobrněnském prostředí nebo u (také silně konotovaného) francouzského označení „jazyk mladých“ (viz Fiévet a Podhorná-Polická 2006).

Při analýze individuálních i skupinových norem by nemělo být zapomínáno na fakt, že vhodnou sociolingvistickou intervencí lze u mluvčích z marginalizovaných prostředí potlačovat tzv. jazykovou nejistotu (*linguistic insecurity*, Labov 1966). Pro frankofonní jazykový prostor, zde konkrétně belgický, definuje tento sociolingvistický koncept M. Francard následovně:

„Jazyková nejistota [je] uvědomování si rozdílu mezi idiolektem (nebo sociolektem) daných mluvčích a jazykem, který uznávají jako legitimní, neboť je jazykem dominující

2 Sociolexikologie a sociolingvistika inovací

třídy nebo jiných komunit, kde se mluví ‚čistou‘ francouzštinou, nezdegenerovanou interferencemi s jiným jazykem, případně jazykem fiktivních mluvčích, kteří jsou v jejich očích nositelé [preskriptivní] Normy, kterou šíří školské instituce.“ (Francard 1993: 13)²⁰

Tato definice implikuje termíny idiolekt a sociolekt zejména lexikální variantnost jazyka, zásadní roli ale v jazykové nejistotě hrají i výslovnostní odchylky od idealizovaného ortoepického modelu.

Výše naznačený sociolingvistický koncept reprezentací byl proto aplikován na fonologii francouzštiny v evropském i mimoevropském prostoru, a to v rámci velkého mezinárodního projektu *Phonologie du français contemporain* [Fonologie současné francouzštiny], rozvíjeného od roku 1999²¹. Umožnil tak revizi lokálních ortoepic-

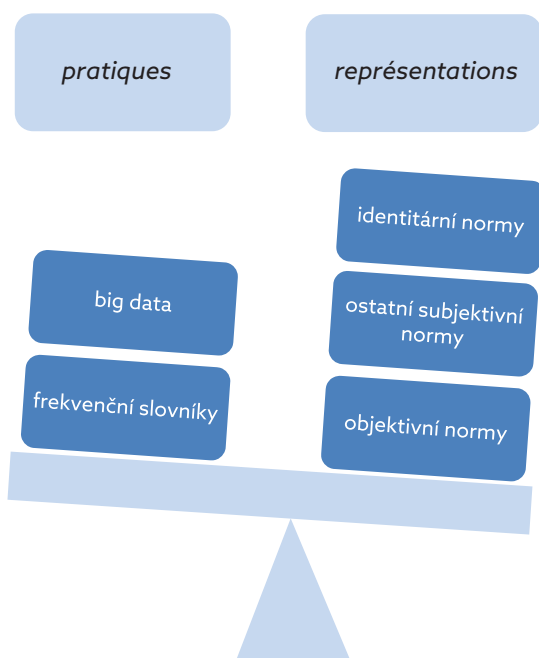

Schéma č. 2: Hledání kompromisu mezi kvantitativním přístupem empirické lingvistiky a kvalitativním přístupem psycho-sociolingvistickým

20 V originále: «L'insécurité linguistique [est] la prise de conscience, par les locuteurs, d'une distance entre leur idiolecte (ou leur sociolecte) et une langue qu'ils reconnaissent comme légitime parce qu'elle est celle de la classe dominante, ou celle d'autres communautés où l'on parle un français «pur», non abâtardi par les interférences avec un autre idiome, ou encore celle de locuteurs fictifs détenteurs de LA norme véhiculée par l'institution scolaire.»

21 Viz *FLORAL-PFC - Base de données sur le français oral contemporain dans l'espace francophone* [online]. [cit. 2021-02-21]. Dostupné z: <https://www.projet-pfc.net>.

kých norem pro didaktické a intervenční účely (viz Detey a kol. 2010; pro anglický přehled fonologie frankofonních zemí viz Gess, Lyche a Meisenburg, eds. 2012).

Právě aplikovaná jazykověda propojená s tzv. *recherche-action* (= doslovně „výzkum-akce“, akční výzkum, tj. využití vědeckých poznatků v konkrétních akcích v terénu, zejména u jazykově marginalizovaných skupin mluvčích) má potenciál pozitivně transformovat vnímání regionálně-sociálních variet mluvčími na mnohých místech evropské a africké frankofonie, v kanadských frankofonních provinciích i v mnohých kreolofonních oblastech (viz Lebon-Eyquem, Bulot a Ledegen, dirs. 2012, nejnověji Ledegen, dir. 2017). Vzhledem k lokálním odlišnostem a k centralizačním tendencím je v současnosti ve frankofonním světě jedním z nejdynamičtějších odvětví aplikované jazykovědy právě tzv. intervenční, též prioritní sociolingvistika (podrobněji viz např. odkazy v bodě 2.4 videokurzu o fr. sociolingvistice²² – pro knižní verzi téhož viz Bulot a Blanchet 2013).

Obstarávání konzistentních dat na úrovni epilingvistické (tedy zahrnujících *représentations*) je ale i v dnešní době empirizace lingvistiky pomocí veledat (*big data*) stále podstatně obtížnější než přístup k většině *pratiques*.

Výjimkou potvrzující pravidlo jsou například sondy do obtížně přístupných sociolektů, především vězňů (viz Radková 2012) nebo producentů a konzumentů drog (viz Radková a Rausová 2015), které se opírají především o metalingvistické kompetence mluvčích i pozorovatelů zainteresovaných sociálních skupin.

Pro sběry sociolexikologických dat obecně platí, že kombinují terénní sběr *pratiques* v ekologickém prostředí a deklarací o domnělých praktikách (tzv. *représentations sur les pratiques*), často formou (polo)řízených rozhovorů nebo dotazníkových šetření. Z metodologického hlediska pak lze za určitý pokrok považovat nástup elektronických dotazníků, jejichž využitelnost i úskalí budeme traktovat níže.

2.1.3 Algoritmus pro popis synchronní dynamiky jazyka

Chceme-li zaujmout při zkoumání lexikálních inovací psycho-sociolingvistické hledisko, je nutné oddělit čas fyzikální od času filozofického. Filozofické nahlížení na čas přitom zahrnuje aspekty psychologického prožívání času, zejména pak otázku neukotvitelnosti přítomnosti do konkrétního bodu. W. James hovoří o tzv. zdánlivé přítomnosti (*specious present*), jejíž „zadní a přední okraj se neurčitě vytrácejí“ (*vaguely vanishing backward and forward fringe*; James 1890: 613).

Předchozí úvahy o diachronii v synchronii a o možných modelech uchopování dynamické jazykové reality nás vedou stále blíže k bergsonovskému chápání času. Je-li nám vštěpována představa linearizovaného času v podobě úsečky, jde

22 Bulot a Blanchet (2011). Dostupné z: <http://www.sociolinguistique.fr/cours-3-2.html>.

o prostorovou projekci času, která dle H. Bergsona neodpovídá skutečnému prožitku časovosti, který se projevuje trváním (*durée*). Čas je dle něj „koncept bastardní, vzniklý z vpádu ideje prostoru do domény čistého vědomí“ (Bergson [1947] 1994: 60)²³. Pro Bergsona je trvání, na rozdíl od zprostorovělého času, „vnitřní spojitostí vnímaných a zažívaných změn“ (Sokol 1996: 150).

Přejdeme-li od filozofie zpět do jazykovědy, je zajímavé pozorovat, že se v anglosaské literatuře u jazykové změny často vyskytuje adjektivum *ongoing*, v sousloví *ongoing change* (= „probíhající změna“). Tento fakt lze formálně interpretovat tak, že jev A postupně zaniká ve prospěch jevu B nebo se sám transformuje ($A > A'$) v rámci synchronního pozorování daného jevu.

Zkoumaný jev tedy prochází nějakým funkčním procesem, graficky v čase zaznamenanelným: označme jej $f(t)$. Adjektivum funkční zde poukazuje na fakt, že tento proces není z pohledu výzkumníka k danému datu dokonán.

Toto datum nechť je na časové (fyzikální) ose $t(f)$ označeno jako počáteční bod $t(f)_0$, vůči kterému výzkumník provedl (nebo měl již k dispozici) sérii šetření z předchozích období: označme je $t(f)_{1...n}$.

Výzkumník individuálně nebo na základě skupinového rozhodnutí či konvencí rozhodne, kam až bude sahat jeho synchronní vhléd. Tento počáteční bod hledejme na ose filozofického (funkčního) času jako $f(t)_0$ a nikoli na ose $t(f)$. Nelze totiž dost dobře říct, kterého data končí „minulé“ a začíná „přítomné“, byť k rozhodnutím je výzkumník nucen (zejména pracuje-li s „netolerantním“ počítačem, který vyžaduje stanovení této hranice explicitně).

Od tohoto bodu pak výzkumník interpretuje probíhající změnu pomocí série bodů $f(t)_{1...n}$, které vztahuje vůči dílčím etapám výzkumu (četnosti výskytu jevu), až k počátečnímu bodu $t(f)_0$.

Je-li dnes nutností hledat pro vědeckou činnost algoritmy, pak předchozí postup shrňme do jakéhosi orientovaného grafu zobrazujícího zprostorovělý čas (viz schéma č. 3). Vrcholy daného grafu budou mezní hodnoty popisovaného časového úseku zkoumání, tj. pravou hranicí bude přítomný okamžik. Tvar grafu a návrh jeho názvu – synchronní dvorec – je pak pouhou variací na individuální představu Husserlova „časového dvora“ (též „dvorce“, německy *Zeithof*, Husserl 1996: 40).

Orientace šipek není pro výzkumníka příliš závazná: „příběh“ zkoumaného jevu lze popisovat chronologicky i anachronicky a šipky ve vertikálním směru jsou zobrazením neustálého *va-et-vient* (tj. dynamické výměny, interakce) mezi interpretací a interpretačním rámcem.

V předchozím schématu pomocí bílých šipek proto graf symetrizujeme, tj. přidáváme šipky i v opačných směrech, kterými se také může ubírat výzkumníkova

23 Překlad Borise Jakovenka z francouzského originálu: «un concept bâtard, dû à l'intrusion de l'idée d'espace dans le domaine de la conscience pure» (Bergson 1889: 47).